

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
Навчально-науковий гуманітарний інститут

Кафедра Психології

«Допущений до захисту»

Завідувач кафедри

 Карсканова С.В.

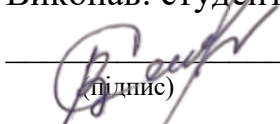
«_12_» _06_____ 2025 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття рівня вищої освіти «бакалавр»
зі спеціальності 053 «Психологія»

**на тему «ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНИХ РЕАКЦІЙ У СУЧАСНИХ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ»**

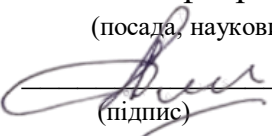
Виконав: студент групи 4559з

 Волкожа Л.С.
(підпис)

Керівник роботи:

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології

(посада, науковий ступінь, вчене звання)

 Карсканова С.В.
(підпис)

Миколаїв 2025 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова****Навчально науковий гуманітарний інститут**

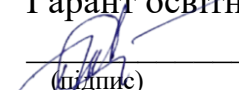
Кафедра психології

Спеціальність 053 Психологія

Освітня програма «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Гарант освітньої програми

(підпис)

Чугуєва І.Є.

« 5 » 02 2025 р.

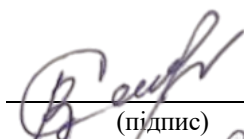
ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Студентки **Волкожої Лади Сергіївни****1. Тема роботи: «Особливості агресивних реакцій у сучасних молодших школярів»**Керівник роботи канд. психол. наук, доцент **Карсканова Світлана Вікторівна**
Затверджені наказом ректора №148-уч від «3» лютого 2025 року**2. Термін подання роботи: 3.06.2025.****3. Вихідні дані по роботі: спеціальна наукова і методична література та інші матеріали з психології, передовий практичний досвід.****4. Перелік питань, що належать до розробки (найменування розділів):** Уявлення студентів про майбутню професію як чинник психологічної готовності до професійної діяльності. Емпіричне дослідження уявлення студентів про майбутню професію.**5. Перелік презентаційних матеріалів:** презентація доповіді по роботі у форматі Microsoft Power Point загальною кількістю 11 слайдів, з висвітленням таких питань як об'єкт предмет, мета і завдання роботи (2 слайди), використані методи емпіричного дослідження (1 слайд), теоретичні узагальнення з теми дослідження (2 слайди), результати емпіричного дослідження, їх демонстрація (рисунки, таблиці), аналіз та інтерпретація (5 слайдів), висновки (1 слайд).**6. Дата видачі завдання 5 лютого 2025 року.**

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

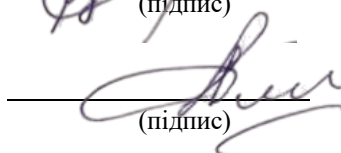
Номер	Назва етапів роботи	Терміни виконання етапів роботи	Примітка
1.	Формулювання теми роботи	01.01.2025	
2.	Опрацювання літератури з теми дослідження. Визначення мети, завдань, об'єкта, предмета дослідження.	10.01.2025	Список використаної літератури має включати не менше 30 позицій (передусім сучасні актуальні із яких не менше 25% - за останні п'ять років).
3.	Написання вступу. Визначення методів і бази дослідження.	15.01.2025	Вступ (обсяг 3 – 4 сторінки)
4.	Написання Розділу 1. Подання на перевірку	15.02.2025	Розділ 1. (14-16 сторінок)
5.	Підготовка та проведення емпіричного дослідження.	31.01.2025 - 28.03.2025	
6.	Статистична обробка отриманих результатів	01.04.2025- 07.04.2025	
7.	Написання Розділу 2. Подання на перевірку	10.04.2025	Розділ 2 (20-26 сторінок)
8.	Оформлення тексту роботи. Подання керівнику на перевірку.	15.04.2025	Загальний обсяг основного тексту роботи 40 – 45 сторінок.
9.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	01.06.2025	
10.	Опрацювання зауважень і виправлення недоліків	09.06.2025	
11.	Подання роботи для перевірки на академічну доброчесність	10.06.2025	
12.	Подання кваліфікаційної роботи на рецензування	15.06.2025	
13.	Захист роботи	16.06.2025- 20.06.2025	

Студент

(підпис)

Волкожа Л.С.

Керівник роботи

(підпис)

Карсканова С.В.

АНОТАЦІЯ

У кваліфікаційній роботі представлено теоретичні основи та емпіричне дослідження особливостей агресивних реакцій у дітей молодшого шкільного віку, яке набуває особливої актуальності в сучасних соціокультурних умовах розвитку українського суспільства. Визначено найпоширеніші форми агресивних реакцій, вивчено вікову та гендерну динаміку агресивності, проаналізовано взаємозв'язок рівня агресивності з факторами сімейного середовища та впливом медіаконтенту.

Ключові слова: агресія, агресивні реакції, фізична агресія, вербальна агресія, чинники агресії, профілактика агресивної поведінки, корекція агресивних реакцій.

Волкожа, Л.С. Особливості агресивних реакцій у сучасних молодших школярів: кваліфікаційна робота бакалавра зі спеціальності 053 «Психологія». Миколаїв : НУК ім. адм. Макарова, 2025. 47 сторінок.

ANNOTATION

The qualification work presents theoretical foundations and empirical research on the features of aggressive reactions in children of primary school age, which is becoming particularly relevant in the modern socio-cultural conditions of the development of Ukrainian society. The most common forms of aggressive reactions are identified, the age and gender dynamics of aggression are studied, the relationship of the level of aggression with factors of the family environment and the influence of media content is analyzed.

Keywords: aggression, aggressive reactions, physical aggression, verbal aggression, factors of aggression, prevention of aggressive behavior, correction of aggressive reactions.

Volkozha, L.S. Peculiarities of aggressive reactions in modern younger schoolchildren: bachelor's qualification work in specialty 053 "Psychology". Mykolaiv: Admiral Makarov National University of Shipbuilding. 2025. 47 pages.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНИХ РЕАКЦІЙ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	7
1.1. Поняття та види агресивних реакцій у дітей молодшого шкільного віку	7
1.2. Чинники формування агресії у молодших школярів	11
1.3. Особливості прояву агресивної поведінки в освітньому середовищі	16
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНИХ РЕАКЦІЙ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	22
2.1. Методи та організація дослідження агресивної поведінки дітей	22
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження	26
2.3. Профілактика та корекція агресивних реакцій: практичні рекомендації	32
ВИСНОВКИ	38
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	41

ВСТУП

Актуальність дослідження. Дослідження особливостей агресивних реакцій у дітей молодшого шкільного віку набуває особливої актуальності в сучасних соціокультурних умовах розвитку українського суспільства. Інтенсивні соціальні трансформації, економічна нестабільність, інформаційне перевантаження та наслідки військових дій на території країни створюють підвищений рівень психоемоційного напруження у суспільстві, що безпосередньо відображається на психологічному стані та поведінці дітей. Молодший шкільний вік є сенситивним періодом, коли відбувається активне формування особистості, закладаються основи моральної свідомості, поведінкових патернів та механізмів емоційної саморегуляції.

Актуальність даної проблематики підсилюється статистичними даними, які свідчать про зростання кількості проявів агресивної поведінки серед учнів початкової школи. Прояви дитячої агресії стають все більш різноманітними та інтенсивними, що негативно впливає на психологічний клімат в освітньому середовищі, перешкоджає повноцінній соціалізації дітей та створює труднощі у навчально-виховному процесі. Своєчасна діагностика та профілактика агресивних тенденцій у поведінці молодших школярів має важливе значення для запобігання формуванню стійких деструктивних патернів, які згодом можуть трансформуватися у серйозні поведінкові та особистісні порушення.

Особливої уваги потребує вивчення агресивних реакцій молодших школярів у контексті сучасних викликів – цифровізації дитинства, трансформації інституту сім'ї, впровадження інклюзивної освіти та загального підвищення рівня соціального стресу. Ефективна профілактика та корекція агресивної поведінки дітей можлива лише на основі глибокого розуміння її природи, форм прояву, вікових та індивідуальних особливостей, а також чинників, що впливають на її формування в сучасних умовах. Це зумовлює необхідність комплексного теоретико-емпіричного дослідження даної

проблеми та розробки науково обґрунтованих рекомендацій для педагогів і батьків.

Соціальна значущість проблеми визначається потребою у формуванні психологічно здорового молодого покоління, здатного до ефективної соціальної взаємодії, конструктивного вирішення конфліктів та емоційної саморегуляції. Агресивні прояви у дитячому віці, якщо з ними не працювати належним чином, становлять ризик для формування просоціальної поведінки та можуть призводити до соціальної дезадаптації особистості в майбутньому.

Мета дослідження полягає у теоретичному аналізі та емпіричному вивченні особливостей агресивних реакцій у сучасних молодших школярів, а також у розробці практичних рекомендацій щодо профілактики та корекції агресивної поведінки дітей.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз поняття та видів агресивних реакцій у дітей молодшого шкільного віку.
2. Визначити основні чинники формування агресії у молодших школярів.
3. Розкрити особливості прояву агресивної поведінки в освітньому середовищі.
4. Розробити та обґрунтувати методику емпіричного дослідження агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку.
5. Провести емпіричне дослідження та проаналізувати його результати.
6. Сформулювати практичні рекомендації щодо профілактики та корекції агресивних реакцій у молодших школярів.

Об'єктом дослідження є процес вивчення агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку.

Предметом дослідження є особливості агресивних реакцій у сучасних молодших школярів та шляхи їх профілактики й корекції.

Методи дослідження. У роботі використано комплекс взаємодоповнюючих методів дослідження:

1. теоретичні: аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження, систематизація, узагальнення, порівняння теоретичних підходів до розуміння агресивної поведінки дітей;
2. емпіричні: анкетування батьків, спостереження за поведінкою дітей в освітньому середовищі;
3. методи обробки даних: кількісний та якісний аналіз результатів анкетування, методи математичної статистики (частотний аналіз, обчислення середніх значень, кореляційний аналіз).

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНИХ РЕАКЦІЙ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Поняття та види агресивних реакцій у дітей молодшого шкільного віку

Агресивні реакції у дітей молодшого шкільного віку являють собою комплекс поведінкових проявів, спрямованих на заподіяння шкоди іншим особам або предметам навколишнього середовища. Психологи трактують дитячу агресію як певну форму реагування на дискомфортні для дитини ситуації, що викликають напругу, роздратування або тривогу. Дитяча агресія відрізняється від дорослої передусім тим, що молодші школярі часто не усвідомлюють повною мірою наслідків своїх агресивних дій, оскільки емоційно-вольова сфера та моральні уявлення в цьому віці ще перебувають у процесі формування.

Термін "агресія" походить від латинського "aggressio", що означає "напад". У психологічному контексті дитячу агресію розглядають як дії, спрямовані на спричинення психологічної або фізичної шкоди, а також як внутрішній психічний стан, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій. Психолог А. Бандура визначає агресію як особливий тип поведінки, що завдає шкоди об'єктам нападу[1, с. 212]. Український дослідник М. Савчин розглядає агресію як поведінку, що суперечить соціально прийнятим нормам і спричиняє психологічний або фізичний збиток іншим людям[2, с. 96].

Для молодших школярів характерні різні форми агресивних реакцій, які можуть проявлятися як ситуативно, так і перетворюватись на стійкі поведінкові патерни. У психолого-педагогічній науці виділяють кілька основних видів дитячої агресії, які класифікують за різними критеріями. За формою прояву розрізняють фізичну, вербальну, опосередковану, інструментальну та експресивну агресію. Фізична агресія передбачає застосування фізичної сили проти іншої особи чи об'єкта (штовхання, удари, кусання), вербальна агресія виражається через словесний вплив (образи, погрози, лайка).

Опосередкована агресія спрямована на заподіяння шкоди об'єкту агресії не прямо, а через інших осіб або предмети (плітки, зловмисні жарти, пошкодження важливих речей). У молодшому шкільному віці цей вид агресії часто проявляється через відмову від контактів, ігнорування однокласників, псування особистих речей інших дітей. Діти схильні до опосередкованої агресії, коли бояться прямого конфлікту або намагаються уникнути покарання за свої деструктивні дії.

За спрямованістю агресивних реакцій психологи виокремлюють гетероагресію (спрямовану на інших) та аутоагресію (спрямовану на себе). Гетероагресія проявляється в нападах на інших дітей, дорослих, тварин або у знищенні предметів. Аутоагресія в молодшому шкільному віці проявляється переважно через самозвинувачення, самоприниження, нанесення собі фізичної шкоди в ситуаціях фрустрації або після покарання. Цей вид агресії особливо небезпечний, оскільки може вказувати на серйозні емоційні проблеми дитини. За критерієм усвідомленості агресивні реакції поділяють на усвідомлені та імпульсивні. Усвідомлена агресія характеризується наявністю чіткого наміру заподіяти шкоду і частіше спостерігається у дітей старшого віку в межах молодшого шкільного періоду (9-10 років). Імпульсивна агресія проявляється спонтанно, як безпосередня реакція на ситуацію, без попереднього обдумування наслідків. Цей тип агресії більш характерний для молодших школярів через недостатню сформованість механізмів самоконтролю та емоційної регуляції[3, с. 48].

Таблиця 1.1.

Види агресивних реакцій у дітей молодшого шкільного віку

Критерій класифікації	Види агресивних реакцій	Приклади проявів
За формою прояву	1. Фізична 2. Вербальна 3. Опосередкована 4. Інструментальна 5. Експресивна	Бійки, штовхання Образи, погрози Плітки, псування речей Досягнення мети через агресію Емоційна розрядка через агресію
За спрямованістю	1. Гетероагресія	Напади на інших

	2. Аутоагресія	Самоприниження, самоушкодження
За усвідомленістю	1. Усвідомлена 2. Імпульсивна	Планована помста Спонтанний спалах гніву
За причиною виникнення	1. Реактивна 2. Проактивна	Відповідь на загрозу Ініціативна агресія
За тривалістю	1. Ситуативна 2. Хронічна	Короткочасні спалахи Тривалі агресивні стани

Таблиця 1.1 узагальнює основні види агресивних реакцій, що спостерігаються у дітей молодшого шкільного віку. Класифікація за п'ятьма критеріями дозволяє комплексно розглянути різноманітні прояви агресії та їхні характеристики. Найбільш поширеними серед молодших школярів є фізична та вербальна форми гетероагресії, що найчастіше мають імпульсивний характер і виникають як реакція на фрустрацію.

За характером поведінки розрізняють активну та пасивну агресію. Активна агресія передбачає відкриті агресивні дії (удари, штовхання, словесні образи), пасивна ж проявляється у формі ігнорування, відмови від виконання вимог, демонстративної бездіяльності. У молодшому шкільному віці, коли діти починають освоювати нові соціальні ролі та стикаються з необхідністю дотримуватися численних правил шкільного життя, пасивна агресія може проявлятися як спосіб протесту проти завищених вимог дорослих.

Канадська дослідниця Д. Олвеус виділяє реактивну та проактивну агресію. Реактивна агресія виникає як відповідь на сприйняту загрозу або провокацію і супроводжується сильними негативними емоціями (гнівом, страхом). Проактивна агресія ініціюється самою дитиною для досягнення певної мети (отримання бажаного предмета, встановлення домінування в групі) і не пов'язана безпосередньо з негативними емоціями. У молодшому шкільному віці реактивна агресія спостерігається частіше через недостатню сформованість навичок емоційної регуляції[4, с. 198].

За тривалістю прояву виокремлюють ситуативну та хронічну агресію. Ситуативна агресія виникає як епізодична реакція на конкретну ситуацію і зникає після її розв'язання. Хронічна агресія характеризується стабільністю

проявів в різних ситуаціях і може свідчити про формування стійких агресивних патернів поведінки. Для більшості молодших школярів характерна саме ситуативна агресія, хоча за несприятливих умов соціалізації може формуватися хронічна агресивність як особистісна риса.

Інструментальна агресія характеризується тим, що агресивні дії використовуються як засіб досягнення певної мети. Дитина, яка проявляє інструментальну агресію, свідомо обирає агресивну поведінку як найбільш ефективний спосіб отримання бажаного результату. Експресивна агресія, на відміну від інструментальної, є самоціллю і спрямована на зниження емоційної напруги через відреагування негативних емоцій у формі агресивних дій. У молодшому шкільному віці часто спостерігається змішаний тип агресії.

Емоційна зумовленість агресивних реакцій у молодших школярів проявляється у вигляді афективної агресії. Цей тип агресії характеризується раптовими, інтенсивними та короткочасними спалахами гніву, які виникають у відповідь на фрустрацію і супроводжуються втратою самоконтролю. Афективна агресія часто спостерігається у дітей з підвищеною збудливістю нервової системи та у тих, хто має труднощі з вербалізацією своїх почуттів. Така форма агресивних реакцій особливо характерна для учнів перших-других класів.

У молодшому шкільному віці можна спостерігати гендерні відмінності у проявах агресивних реакцій. Для хлопчиків більш характерна фізична, пряма та інструментальна агресія, тоді як дівчатка частіше демонструють вербальну, опосередковану та експресивну агресію. Ці відмінності пояснюються як біологічними факторами (особливості гормонального фону, нейропсихологічні відмінності), так і соціальними (гендерні стереотипи, різні стилі виховання хлопчиків і дівчаток). Однак варто зазначити, що ці тенденції не є абсолютними і можуть варіюватися залежно від індивідуальних особливостей дитини та соціокультурного контексту[5, с. 82].

Аналіз проявів агресивних реакцій у молодших школярів неможливий без урахування вікової динаміки. Дослідження українських психологів Г. Балла та

М. Боришевського показують, що з віком змінюється не лише частота агресивних проявів, але й їхні форми. У першокласників (6-7 років) переважають імпульсивні форми фізичної агресії, тоді як у третьокласників і четвертокласників (9-10 років) збільшується частка вербальної та опосередкованої агресії, з'являються елементи планування агресивних дій[6, с. 55]. Ця динаміка пов'язана з розвитком когнітивної сфери, соціальних навичок та засвоєнням моральних норм.

1.2. Чинники формування агресії у молодших школярів

Формування агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку обумовлюється складним комплексом взаємопов'язаних факторів, що мають різну природу та інтенсивність впливу. Дослідження причин дитячої агресії демонструє, що агресивні реакції рідко виникають під впливом лише одного чинника – зазвичай це результат взаємодії кількох факторів. Біологічні передумови, особливості сімейного виховання, шкільне середовище та соціокультурні впливи формують унікальний комплекс умов, що або сприяє розвитку адаптивних форм поведінки, або провокує закріплення деструктивних, агресивних поведінкових патернів у молодших школярів.

Генетичні та нейрофізіологічні фактори становлять біологічну основу схильності до агресивних реакцій. Дослідження у галузі психогенетики показують, що деякі діти народжуються з певними особливостями нервової системи, які підвищують ймовірність агресивного реагування. Такі характеристики як підвищена збудливість, низький поріг активації лімбічної системи, особливості обміну нейромедіаторів (зокрема, серотоніну та дофаміну) можуть створювати передумови для формування агресивних тенденцій. Діти з темпераментом, для якого характерна висока імпульсивність, низька толерантність до фрустрації та інтенсивність емоційних реакцій, частіше демонструють агресивну поведінку в ситуаціях стресу чи конфлікту.

Вроджені особливості нервової системи, однак, реалізуються через взаємодію з соціальним середовищем. Нейропсихологічні дослідження свідчать, що діти з мінімальними мозковими дисфункціями, синдромом дефіциту уваги та гіперактивності (СДУГ), затримкою психічного розвитку часто демонструють підвищений рівень агресивності через порушення функцій лобних часток, відповідальних за контроль імпульсів та регуляцію поведінки. За даними української дослідниці Т. Скрипник, приблизно 30% дітей з СДУГ проявляють стійкі агресивні тенденції в молодшому шкільному віці. Такі діти стикаються з труднощами в оцінці соціальних ситуацій, часто неправильно інтерпретують нейтральні дії інших як ворожі, що провокує агресивну відповідь на уявну загрозу[7, с. 181].

Сімейне середовище виступає одним із найвпливовіших чинників формування агресивних реакцій у молодших школярів. Стиль батьківського виховання, емоційна атмосфера в родині, моделі вирішення конфліктів – усе це формує базові патерни соціальної взаємодії, які дитина переносить у шкільне середовище. Дослідник П. Горностай виявив кореляцію між авторитарним стилем виховання та рівнем агресивності у дітей 7-10 років. Батьки, які застосовують фізичні покарання та психологічний тиск як основні дисциплінарні методи, несвідомо демонструють дитині, що агресія є прийнятним способом досягнення мети та розв'язання проблем. Така модель поведінки засвоюється через механізми соціального научіння та наслідування, описані в теорії А. Бандури, і згодом відтворюється дитиною у взаєминах з однолітками[8, с. 37].

Емоційне відторгнення дитини батьками породжує особливо небезпечну форму агресії – захисну. Коли базова потреба в прийнятті та любові не задовольняється, дитина переживає глибоку фрустрацію, яка трансформується в агресивні прояви. Згідно з дослідженнями українського психолога І. Бега, емоційно відторгнуті діти часто демонструють жорстокість до слабших, знущаються над тваринами, проявляють схильність до вандалізму. Ці деструктивні дії можна розглядати як спосіб компенсації дефіциту уваги та

визнання, а також як несвідомий заклик до допомоги. Поява такої поведінки у молодшого школяра має стати сигналом для педагогів та психологів щодо можливих серйозних проблем у сімейному вихованні [9, с. 3].

Надмірна вимогливість батьків без урахування реальних можливостей дитини також створює підґрунтя для формування агресивних реакцій. Коли молодшому школяреві ставлять завищені вимоги щодо навчальних досягнень, дисципліни чи соціальної поведінки, які він об'єктивно не здатний виконати, виникає ситуація хронічного стресу та фрустрації. За даними дослідження Т. Піроженко, 25% дітей молодшого шкільного віку, батьки яких висувують завищені вимоги до їхньої успішності, демонструють явні ознаки агресивності по відношенню до однокласників та вчителів. Психологічні механізми такої поведінки пов'язані з переносом агресії з фрустратора (батьків, яких дитина боїться) на безпечніші об'єкти (однолітків, молодших дітей або тварин)[10, с. 7].

Дисгармонійні стосунки між членами родини, особливо відкриті конфлікти між батьками, також негативно впливають на формування поведінкових патернів молодшого школяра. Дитина, яка постійно спостерігає агресивні способи взаємодії, засвоює їх як нормативні та прийнятні. Т. Яценко, досліджуючи вплив сімейних конфліктів на поведінку дітей, виявила, що у конфліктних родинах виростає втричі більше дітей з високим рівнем агресивності порівняно з родинами, де конфлікти розв'язуються конструктивно. Особливо травматичним є досвід сімейного насильства – діти, які були свідками чи жертвами насильства в сім'ї, у 65% випадків проявляють агресивність у школі, демонструючи так звану "циклічність насильства"[11, с. 65].

Соціально-економічні фактори суттєво впливають на рівень агресивності молодших школярів. Малозабезпеченість, тіснота житла, безробіття батьків, відсутність можливостей для повноцінного відпочинку та дозвілля створюють хронічний стрес у родині, який відбивається на поведінці дитини. За дослідженнями О. Захаренка, діти з малозабезпечених сімей демонструють у

1,5-2 рази вищі показники агресивності порівняно з однолітками із середнього класу. Це пояснюється не лише прямим впливом депривації базових потреб на психоемоційний стан дитини, а й опосередкованим впливом через погіршення якості батьківсько-дитячих стосунків: батьки, виснажені фінансовими проблемами, часто переносять роздратування на дітей, менше уваги приділяють їхньому емоційному стану та потребам[12, с. 39].

Вплив масмедіа та цифрових технологій на формування агресивних патернів поведінки у молодших школярів стає дедалі значущим у сучасному інформаційному суспільстві. Дослідники Н. Максимова та В. Оржеховська відзначають, що діти, які регулярно переглядають фільми та відеоігри з елементами насильства, демонструють підвищену готовність до агресивних реакцій у реальних ситуаціях. Цей ефект пояснюється кількома механізмами: десенсибілізацією (зниженням чутливості до насильства через звикання), формуванням уявлення про прийнятність агресії як способу розв'язання проблем, а також копіюванням конкретних агресивних моделей поведінки. Особливо небезпечним є вплив медіанасильства на дітей з уже наявними агресивними тенденціями, оскільки воно може надавати їм "сценарії" для реалізації деструктивних імпульсів[13, с. 44].

Шкільне середовище становить окремий комплекс факторів, що можуть або провокувати, або стримувати розвиток агресивних тенденцій у молодших школярів. Неадекватний стиль педагогічного спілкування, авторитаризм учителя, публічне приниження дитини, необ'єктивна оцінка створюють психотравмуючі ситуації, які викликають захисну агресію. За даними Г. Котлової, приблизно 35% проявів агресії у початкових класах пов'язані з реакцією на неадекватні дії педагогів. Особливо травматичним для молодшого школяра є досвід публічного приниження чи висміювання вчителем, оскільки в цьому віці авторитет педагога надзвичайно високий, а самооцінка дитини безпосередньо залежить від оцінок значущих дорослих[14, с. 97].

Конкуренція та суперництво у навчальній діяльності також можуть провокувати агресивні реакції, особливо у дітей з підвищеною тривожністю та

страхом невдачі. Коли успішність стає єдиним критерієм оцінки особистості, а невдачі супроводжуються осудом і критикою, у дітей формується захисна агресія як спосіб відновлення психологічної рівноваги. За спостереженнями Л. Коваль, приблизно 20% випадків агресивної поведінки в початковій школі пов'язані з прагненням компенсувати академічну неуспішність через домінування, залякування чи фізичне насильство над однокласниками. Таким чином дитина намагається зберегти самоповагу та статус у групі, коли традиційні шляхи досягнення успіху для неї закриті[15, с. 32].

Особливості групової динаміки в класі суттєво впливають на формування та закріплення агресивних патернів поведінки. Феномени булінгу, мобінгу та соціальної ізоляції окремих учнів створюють середовище, в якому агресія стає соціально прийнятною та навіть заохочуваною з боку групи. Дослідження О. Кікінежді показують, що діти, які стають свідками успішних агресивних дій (коли агресор досягає бажаного результату і не отримує покарання), з високою ймовірністю копіюватимуть таку модель поведінки. У класах, де вчитель ігнорує агресивні прояви, не втручається в конфлікти між учнями або реагує непослідовно, рівень загальної агресивності неухильно зростає, оскільки діти засвоюють, що агресія – це ефективний спосіб досягнення мети[16, с. 60].

Соціокультурний контекст, в якому зростає дитина, також впливає на формування агресивних тенденцій. Суспільства з високим рівнем соціальної напруги, політичної нестабільності, міжетнічних конфліктів створюють загальну атмосферу тривожності та ворожості, яка відбивається на поведінці дітей. За даними досліджень С. Максименка, діти, які зростають у регіонах з високим рівнем соціальних конфліктів, демонструють підвищений рівень агресивності навіть у нейтральних ситуаціях. Це пояснюється тим, що хронічний стрес та напруга, які переживають дорослі, передаються дітям через безпосередню взаємодію, а також через засвоєння загальних соціальних установок щодо ворожості навколишнього світу та необхідності захищатися[17, с. 24].

Культурні норми та стереотипи щодо агресії також відіграють значну роль у формуванні поведінкових патернів молодших школярів. У культурах, де фізична сила та агресивність традиційно асоціюються з мужністю, хлопчики отримують схвалення за демонстрацію "маскулінних" рис, включаючи фізичну агресію. За спостереженнями В. Кравця, який досліджував гендерні аспекти виховання, хлопчики часто отримують подвійні сигнали від дорослих: їх одночасно і карають за бійки, і заохочують "не бути слабаками" та "давати здачі". Така суперечлива соціалізація ускладнює формування адекватних механізмів контролю агресивних імпульсів і може призводити до закріплення деструктивних форм поведінки[18, с. 127].

Індивідуально-психологічні особливості дитини суттєво впливають на схильність до агресивних реакцій. Низька самооцінка, недостатньо розвинені навички емоційної саморегуляції, обмежений репертуар копінг-стратегій, проблеми з комунікацією – усе це фактори ризику формування агресивної поведінки. Дослідження Н. Тарапаки демонструють, що молодші школярі з низькою самооцінкою у 2,5 рази частіше проявляють агресивність порівняно з дітьми, які мають адекватну самооцінку. Психологічні механізми цього феномену пов'язані з компенсаторною функцією агресії: дитина, яка не впевнена у власній цінності та компетентності, намагається підтвердити відчуття власної значущості через контроль, домінування та залякування інших[19, с. 177].

Дефіцит навичок конструктивного розв'язання конфліктів у молодших школярів часто стає причиною вибору агресивних стратегій поведінки. Коли дитина не володіє альтернативними способами захисту своїх інтересів, відстоювання власної позиції чи зняття емоційної напруги, агресія стає єдиним доступним інструментом. За даними досліджень О. Савченко, приблизно 40% агресивних реакцій у початковій школі пов'язані саме з невмінням дітей знаходити компромісні рішення, вести переговори та конструктивно виражати негативні емоції[20, с. 6]. Розширення поведінкового репертуару, навчання

ефективним стратегіям спілкування та розв'язання конфліктів значно знижує рівень агресивності навіть у дітей з початково високими показниками.

1.3. Особливості прояву агресивної поведінки в освітньому середовищі

Освітнє середовище початкової школи є особливим простором соціальної взаємодії, де агресивна поведінка молодших школярів набуває специфічних форм та проявів. У шкільному контексті агресивні реакції дітей відрізняються від тих, що спостерігаються вдома чи в неформальному оточенні, оскільки освітнє середовище має власну систему соціальних норм, правил та ієрархічних стосунків. Дитина, потрапляючи до школи, стикається з новими вимогами до поведінки, необхідністю дотримуватися правил, які встановлюються дорослими, а також з потребою будувати взаємини у великому дитячому колективі, що створює передумови для виникнення фрустрації та агресивних реакцій.

Прояви агресивної поведінки у молодших школярів в освітньому середовищі мають виразну ситуативну обумовленість. Найчастіше агресивні реакції спостерігаються під час перерв, у їдальні, на спортивному майданчику – тобто в ситуаціях меншої структурованості та контролю з боку вчителя. Недостатньо організований вільний час створює сприятливі умови для виникнення конфліктів через обмежений простір, конкуренцію за ігрові ресурси та відсутність чітких правил взаємодії. Коли вчитель залишає дітей без нагляду, а правила поведінки нечіткі, молодші школярі часто вдаються до агресивних дій для встановлення неформальної ієрархії у групі та визначення лідерських позицій[21, с. 24].

У молодшому шкільному віці агресивна поведінка в освітньому середовищі тісно пов'язана з адаптаційними процесами. Для першокласників перші місяці перебування у школі є періодом інтенсивного стресу та адаптації до нових умов, що може викликати різні захисні реакції, включаючи агресивні. Дитина, яка відчуває тривогу через зміну звичного способу життя, підвищені

вимоги до неї та невизначеність у нових соціальних ситуаціях, може проявляти агресію як спосіб подолання внутрішньої напруги. З часом, коли відбувається звикання до шкільного режиму та вимог, такі реакції зазвичай зменшуються, проте у дітей з вихідними факторами ризику вони можуть закріплюватися та переростати у стійкі поведінкові патерни.

Освітнє середовище початкової школи створює підґрунтя для формування специфічної групової динаміки, в межах якої агресивна поведінка може набувати особливого соціального значення. У класному колективі часто формуються стійкі мікрогрупи з власною ієрархією та неформальними правилами, а також визначаються ролі "агресора", "жертви", "захисника", "спостерігача". Агресивні дії в такому контексті можуть виконувати функцію підтримки групових норм, демонстрації лояльності до групи чи встановлення та підтримки статусу в неформальній ієрархії. Особливо яскраво такі процеси проявляються у третіх-четвертих класах, коли соціальні зв'язки між дітьми стають більш диференційованими, а групові норми – більш впливовими[22, с. 45].

Характерною особливістю проявів агресивної поведінки в освітньому середовищі є її зв'язок із навчальною успішністю та академічною самооцінкою молодшого школяра. Діти, які стикаються з труднощами у навчанні, отримують низькі оцінки чи зауваження вчителя, часто переживають фрустрацію, яка може трансформуватися в агресивні дії щодо однолітків. Проявляючи агресію до слабших чи менш популярних однокласників, такі діти намагаються компенсувати відчуття неповноцінності в навчальній сфері через домінування в соціальній. Неуспішний учень, який не може задовольнити потребу в повазі та визнанні через академічні досягнення, часто шукає альтернативні шляхи самоствердження, і агресія стає одним із найдоступніших способів.

Просторове середовище школи також впливає на характер проявів агресивної поведінки. Тіснява в класах, недостатня кількість просторів для активних ігор та відпочинку, скупченість дітей під час перерв – усе це фактори, що підвищують ймовірність агресивних реакцій. Вузькі коридори, переповнені

їдальні, малі ігрові майданчики створюють умови для виникнення конфліктів через порушення особистісного простору та підвищують рівень фізіологічного збудження дітей. У школах, де простір організовано з урахуванням потреб дітей молодшого шкільного віку в руховій активності та наявності "зон усамітнення" для емоційного відновлення, спостерігається значно менша кількість агресивних інцидентів навіть у дітей з початково високим рівнем агресивності[23, с. 58].

Агресивна поведінка молодших школярів в освітньому середовищі часто має виразний гендерний аспект. Хлопчики та дівчатка демонструють різні форми агресії, що відображає як біологічні відмінності, так і соціальні очікування щодо "прийнятної" поведінки. У хлопчиків агресія частіше проявляється у відкритих формах – бійках, штовханні, руйнуванні предметів, гучних сварках. Дівчатка ж схильні до непрямих форм агресії – виключення з ігор, поширення пліток, ігнорування, вербальних образ. Такі відмінності частково пояснюються різними стандартами соціалізації: до агресії хлопчиків дорослі часто ставляться більш толерантно, вважаючи її "природною", тоді як дівчаток активно відучують від відкритих агресивних проявів, що спонукає їх шукати менш очевидні способи вираження агресивних імпульсів.

З віком, протягом навчання в початковій школі, характер агресивних проявів у дітей змінюється. У першокласників агресія зазвичай має імпульсивний, реактивний характер і виникає як безпосередня відповідь на фрустрацію. Вони можуть раптово вдарити однокласника, який взяв без дозволу олівець, кинути книгу на підлогу через невдачу в завданні, голосно плакати або кричати, якщо їх примушують робити те, чого вони не хочуть. До третього-четвертого класу агресивні прояви стають більш обдуманими, цілеспрямованими, з елементами планування. Старші молодші школярі вже здатні розробляти стратегії помсти, формувати коаліції для цькування окремих дітей, використовувати маніпулятивні техніки для досягнення своїх цілей.

Феномен булінгу як системного цькування окремих дітей починає формуватися вже у молодшому шкільному віці, набуваючи специфічних форм в

освітньому середовищі початкової школи. На відміну від ситуативних конфліктів, булінг характеризується систематичністю, спрямованістю на конкретну дитину та дисбалансом сил між агресором і жертвою. У молодших класах булінг часто пов'язаний з зовнішніми відмінностями дитини, особливостями мовлення, поведінки або сімейного статусу. Дитина, яка має специфічний акцент, носить одяг не такий, як у більшості, має особливості зовнішності або належить до соціально вразливої групи, може стати об'єктом системного цькування, що включає не лише прямі агресивні дії, а й соціальну ізоляцію, приниження, поширення чуток[24, с. 90].

Реакція педагогів на агресивні прояви суттєво впливає на їх подальшу динаміку в освітньому середовищі. Неадекватне реагування вчителя – ігнорування проблеми, непослідовність у застосуванні дисциплінарних заходів, публічне приниження агресора або, навпаки, надмірна поблажливість – може підкріплювати агресивну поведінку. Коли вчитель відкрито демонструє безпорадність перед агресивними проявами учня, це не лише підвищує статус агресора в очах однокласників, а й передає іншим дітям сигнал про допустимість такої поведінки. Особливо небезпечними є ситуації, коли педагог сам проявляє агресію до дітей через підвищення голосу, погрози, приниження, фізичні покарання, оскільки в такому випадку він стає моделлю агресивної поведінки, яку діти схильні наслідувати.

Конкуренція між учнями, яка заохочується деякими педагогічними системами, також може провокувати агресивні прояви в освітньому середовищі. Постійне порівняння дітей, публічне ранжування за успішністю, практика виокремлення "кращих" і "гірших" учнів створюють атмосферу суперництва, в якій агресія стає інструментом підвищення власного статусу або зниження статусу конкурентів. Особливо гостро ця проблема проявляється в класах з високою академічною конкуренцією, де цінність дитини фактично зводиться до її навчальних результатів. У таких умовах школярі, які не мають шансів досягти високого статусу через академічні успіхи, часто вдаються до агресивних способів самоствердження.

Особливістю агресивної поведінки в освітньому середовищі є її вплив на формування психологічного клімату в класі та школі загалом. Систематичні прояви агресії, особливо якщо вони залишаються без адекватної реакції дорослих, створюють атмосферу страху, напруги та недовіри. У такому середовищі страждають не лише безпосередні жертви агресії, а й діти-спостерігачі, які переживають тривогу, безпорадність та моральний дистрес через неможливість захистити жертву або страх самим стати об'єктом цькування. Психологічні дослідження показують, що в класах з високим рівнем агресивності діти демонструють нижчу академічну успішність, меншу залученість до навчального процесу, вищий рівень тривожності та психосоматичних скарг[25, с. 156].

Вплив цифрових технологій на прояви агресивної поведінки в освітньому середовищі стає все більш значущим чинником. Навіть у молодшому шкільному віці діти активно використовують смартфони, месенджери та соціальні мережі, що створює нові форми агресії – кібербулінг, тролінг, виключення з онлайн-груп. Специфіка цифрової агресії полягає в її "невидимості" для дорослих, потенційній анонімності агресора та можливості переслідувати жертву 24/7, не обмежуючись шкільним простором. Навіть якщо безпосередньо в школі дитина не проявляє агресивних дій, вона може бути залучена до кібербулінгу через чати класу або групи в соціальних мережах, негативний вплив яких поширюється і на шкільне життя, створюючи напружену атмосферу в реальних взаєминах.

Діти з особливими освітніми потребами, які навчаються в інклюзивних класах, стикаються з підвищеним ризиком стати об'єктами агресії в освітньому середовищі. Відмінності у зовнішності, поведінці, комунікативних навичках, особливості пізнавальних процесів можуть викликати нерозуміння, страх або глузування з боку однокласників, що трансформуються в агресивні дії. Водночас, деякі діти з особливими потребами самі можуть проявляти підвищену агресивність через фрустрацію, пов'язану з труднощами адаптації до шкільного середовища, нерозумінням соціальних норм чи порушеннями

емоційно-вольової сфери. Ці особливості створюють додаткові виклики для педагогів інклюзивних класів, які мають забезпечити безпечне та підтримуюче середовище для всіх дітей.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНИХ РЕАКЦІЙ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Методи та організація дослідження агресивної поведінки дітей

Емпіричне дослідження особливостей агресивних реакцій у молодших школярів потребувало використання комплексу взаємодоповнюючих методів і діагностичних інструментів. Основою методологічного апарату дослідження стали анкетування, спостереження та критичний аналіз науково-методичних джерел з питань дитячої агресії. Проведене дослідження мало пошуковий характер і було спрямоване на виявлення специфіки проявів агресивних реакцій у дітей молодшого шкільного віку та чинників, що впливають на формування цих поведінкових патернів.

Для досягнення мети дослідження була розроблена анкета, адресована батькам та вчителям дітей молодшого шкільного віку. Анкета складалася з 17 запитань, розподілених на три тематичні блоки: загальна інформація про дитину (стать, вік), особливості поведінки дитини з акцентом на прояви агресивних реакцій, а також ситуаційні чинники та характеристики соціального середовища. Питання анкети дозволяли оцінити різні аспекти агресивної поведінки – фізичну агресію, вербальну агресію, опосередковану агресію, а також ступінь усвідомленості агресивних дій та здатність до самоконтролю.

Основним інструментом збору емпіричних даних стала авторська анкета "Анкета для дослідження агресивних реакцій у молодших школярів". У другому блоці анкети, присвяченому особливостям поведінки дитини, батькам та вчителям пропонувалося оцінити частоту проявів різних форм агресивної поведінки за п'ятибальною шкалою: "Ніколи", "Рідко", "Іноді", "Часто", "Завжди". Серед оцінюваних проявів були: фізична агресія, словесні образи, ігнорування прохань дорослих, негативне ставлення до однолітків, псування речей, гучні реакції на зауваження, прояви заздрості, схильність звинувачувати інших у своїх помилках, маніпулювання іншими дітьми та труднощі з самоконтролем у конфліктних ситуаціях.

Третій блок анкети був спрямований на виявлення впливу сімейних факторів та медіа-середовища на формування агресивних реакцій дитини. У цьому блоці респондентам пропонувалися питання щодо наявності конфліктів у родині, доступу дитини до гаджетів, впливу мультфільмів та відеоігор на поведінку дитини. Також важливим аспектом дослідження було з'ясування типових реакцій дитини в конфліктних ситуаціях та здатності до конструктивного вирішення конфліктів, зокрема вміння просити вибачення після сварки чи конфлікту.

Анкетування було проведено серед батьків учнів початкових класів ЗЗСО №65, розташованої в м. Одеса (Одеська область). У дослідженні взяли участь батьки дітей віком від 6 до 10 років. Загальна вибірка складала 20 осіб, серед яких були батьки 12 хлопчиків (60%) та 8 дівчаток (40%). Вікова структура дітей, чий батьки брали участь в опитуванні, була такою: 6 років - 25%, 7 років - 5%, 8 років - 10%, 9 років - 25%, 10 років - 35%. Кількісний розподіл за віком відображає реальний контингент учнів початкових класів школи.

Процедура анкетування була організована з дотриманням етичних принципів психолого-педагогічного дослідження. Перед початком опитування батьки отримали роз'яснення щодо мети дослідження та способу заповнення анкети. Анкетування проводилося анонімно, що забезпечувало відвертість відповідей та достовірність отриманих даних. Батькам гарантувалося, що отримані дані будуть використані виключно в науково-дослідницьких цілях та не будуть поширюватися в індивідуалізованому вигляді. Заповнення анкети займало приблизно 10-15 хвилин, що дозволяло респондентам уважно прочитати питання та надати обдумані відповіді.

Окрім анкетування, в дослідженні використовувався метод структурованого спостереження за поведінкою дітей у реальних умовах освітнього середовища. Спостереження проводилося впродовж двох тижнів на різних уроках та під час перерв. Основними параметрами спостереження були: частота та інтенсивність проявів агресивної поведінки, ситуаційні тригери, які провокують агресію, реакції дитини на зауваження дорослих, типові патерни

взаємодії з однолітками. Дані спостереження фіксувалися у спеціально розробленому протоколі, що дозволяло зіставити результати анкетування з реальною поведінкою дітей.

У процесі дослідження використовувався також метод бесіди з учителями початкових класів, які безпосередньо взаємодіють з учнями та мають можливість спостерігати їхню поведінку в різних ситуаціях. Питання бесіди стосувалися особливостей проявів агресії у молодших школярів, типових конфліктних ситуацій, які виникають у класному колективі, та ефективності різних педагогічних стратегій реагування на агресивну поведінку. Результати бесід доповнювали дані анкетування та спостереження, дозволяючи отримати більш повну картину досліджуваного явища.

Обробка отриманих емпіричних даних здійснювалася з використанням методів математичної статистики. Для кількісного аналізу результатів анкетування використовувалися частотний аналіз, обчислення середніх значень показників агресивності, а також кореляційний аналіз для виявлення взаємозв'язків між різними факторами. Для вимірювання інтенсивності проявів агресивної поведінки розраховувався індекс агресивності, який являв собою суму балів за всіма пунктами агресивних проявів. Цей індекс дозволяв порівнювати загальний рівень агресивності у різних групах дітей.

Результати кількісного аналізу були доповнені якісним аналізом, який дозволив виявити типові патерни агресивної поведінки молодших школярів та зрозуміти психологічні механізми, що лежать в основі цих патернів. При якісному аналізі враховувалися не лише частота та інтенсивність агресивних проявів, а й їхній ситуативний контекст, реакції оточуючих на агресивну поведінку дитини, а також особливості саморегуляції дитини в конфліктних ситуаціях.

Кореляційний аналіз даних дозволив виявити взаємозв'язки між індексом агресивності та такими факторами як стать, вік, доступ до гаджетів та вплив медіаконтенту. Особлива увага приділялася вивченню вікової динаміки агресивних проявів, що дозволило виявити критичні періоди підвищеної

агресивності у молодшому шкільному віці та фактори, які супроводжують ці критичні періоди. Також було проаналізовано гендерні відмінності у проявах агресивної поведінки, що дало можливість розробити більш диференційовані рекомендації щодо профілактики та корекції агресивних реакцій у хлопчиків та дівчаток.

На основі проведеного дослідження було сформульовано висновки щодо особливостей проявів агресивних реакцій у молодших школярів та чинників, що впливають на формування цих реакцій. Ці висновки стали основою для розробки практичних рекомендацій щодо профілактики та корекції агресивної поведінки в умовах освітнього середовища початкової школи. Рекомендації спрямовані на різні категорії учасників навчально-виховного процесу – вчителів, батьків та самих учнів, що дозволяє забезпечити комплексний підхід до вирішення проблеми.

Дослідження мало певні обмеження, які слід враховувати при інтерпретації результатів. По-перше, відносно невелика вибірка не дозволяє поширювати висновки на всю генеральну сукупність молодших школярів. По-друге, анкетування батьків може містити елемент суб'єктивності, оскільки батьки схильні або недооцінювати, або перебільшувати прояви агресивної поведінки своїх дітей. По-третє, дослідження не враховувало всіх можливих факторів впливу на формування агресивних реакцій, зокрема, біологічних чинників та особливостей темпераменту дитини.

Перспективними напрямками подальших досліджень агресивної поведінки молодших школярів є розширення діагностичного інструментарію, збільшення вибірки дослідження, а також лонгітюдне дослідження, яке дозволило б простежити динаміку агресивних проявів протягом усього періоду навчання в початковій школі. Також актуальним є розробка та апробація корекційно-розвивальних програм, спрямованих на зниження рівня агресивності та формування конструктивних моделей поведінки у конфліктних ситуаціях.

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження

Результати проведеного емпіричного дослідження дозволили виявити специфічні особливості прояву агресивних реакцій у молодших школярів ЗЗСО №65 м. Одеса. Узагальнення отриманих даних за виділеними параметрами дало можливість визначити найпоширеніші форми агресивної поведінки та фактори, які сприяють її формуванню. У процесі дослідження було опитано батьків 20 дітей віком від 6 до 10 років, серед яких 60% становили хлопчики і 40% - дівчатка. Розподіл вибірки за віком виявився нерівномірним: найбільше представленими були діти 10 років (35%) та діти 6 і 9 років (по 25%), тоді як діти 7 і 8 років становили найменші групи (5% і 10% відповідно).

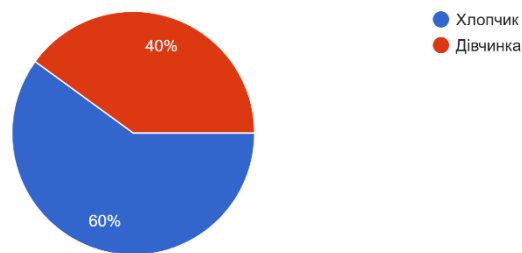

Рисунок 1 - Діаграма розподілу досліджуваних за статтю

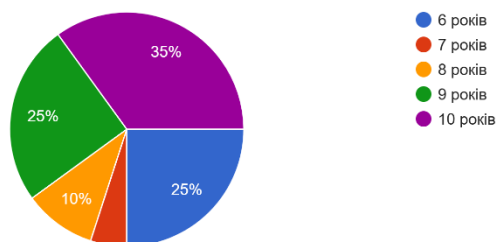

Рисунок 2 - Діаграма розподілу досліджуваних за віком

Аналіз проявів фізичної агресії у молодших школярів показав, що більшість дітей рідко вдаються до фізичних форм агресії. За даними анкетування, 45% дітей рідко проявляють фізичну агресію, 30% - іноді, 10% -

завжди, 10% - ніколи, і лише 5% - часто. Ці дані свідчать про переважання помірних проявів фізичної агресії в досліджуваній групі. Слід зазначити, що прояви фізичної агресії частіше спостерігалися у хлопчиків, ніж у дівчаток, що відповідає загальним тенденціям, описаним у науковій літературі, та пояснюється як біологічними факторами, так і соціальними стереотипами щодо прийнятної поведінки для представників різних статей.

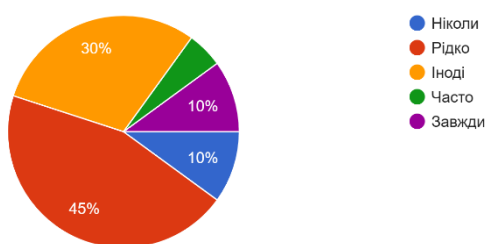

Рисунок 3 - Діаграма проявів фізичної агресії у молодших школярів

Дослідження вербальної агресії виявило, що 30% дітей ніколи не ображають інших словесно, 25% роблять це рідко, 25% - іноді, 10% - часто, і 10% - завжди. Порівняно з фізичною агресією, вербальна агресія менше виражена в досліджуваній групі, що може бути пов'язано з віковими особливостями молодших школярів, у яких навички вербальної комунікації ще недостатньо розвинені. Проте наявність 20% дітей, які часто або завжди проявляють вербальну агресію, свідчить про необхідність приділяти увагу розвитку у дітей навичок конструктивного спілкування та мирного вирішення конфліктів.

Аналіз даних щодо негативного ставлення до однолітків показав, що ця форма агресії є найбільш поширеною серед досліджуваної групи. За результатами анкетування, 30% дітей завжди демонструють негативне ставлення до однолітків, 5% - часто, 25% - іноді, 15% - рідко, і 25% - ніколи. Такий високий показник негативного ставлення до однолітків може свідчити про проблеми у формуванні навичок соціальної взаємодії та емпатії у значної частини дітей. Це вимагає особливої уваги з боку педагогів і психологів,

оскільки негативне ставлення до однолітків може стати підґрунтям для формування стійких деструктивних патернів міжособистісної взаємодії.

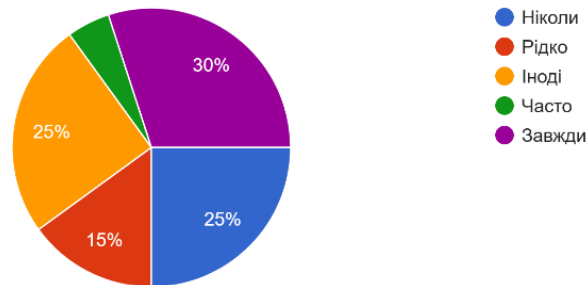

Рисунок 4 - Діаграма негативного ставлення до однолітків

Варто відзначити, що значна частина досліджуваних дітей має схильність перекладати відповідальність за свої помилки на інших. Згідно з результатами анкетування, 15% дітей завжди звинувачують інших у своїх помилках, 15% - часто, 25% - іноді, 30% - рідко, і 15% - ніколи. Така тенденція до зовнішньої атрибуції відповідальності може бути одним із факторів, що провокують агресивні реакції, оскільки дитина, яка не визнає власної відповідальності за свої дії, схильна реагувати агресивно на критику або зауваження. Формування адекватної самооцінки та вміння брати на себе відповідальність за власні дії є важливим напрямком виховної роботи з молодшими школярами.

Дослідження взаємозв'язку між віком дітей та рівнем агресивності виявило цікаву динаміку. Найвищий рівень агресивних проявів спостерігається у дітей 6-7 років (середній індекс агресивності ~ 28.33 та ~ 27.67 відповідно), потім відбувається значне зниження у 8 років (індекс ~ 21.0), а в 9-10 років спостерігається помірне підвищення (індекс ~ 24.67 та ~ 24.5). Така U-подібна крива може бути пояснена особливостями розвитку дітей молодшого шкільного віку. Підвищена агресивність у 6-7 років може бути пов'язана з кризою адаптації до школи, а відносно нижчі показники у 8 років - з формуванням навичок саморегуляції. Незначне підвищення агресивності у 9-10 років може бути пов'язане з передпідлітковою кризою та початком статевого дозрівання.

Аналіз гендерних відмінностей у проявах агресивної поведінки показав, що хлопчики демонструють дещо вищий рівень агресивності порівняно з дівчатками (середній індекс агресії ~ 26.57 у хлопчиків проти ~ 25.83 у дівчаток), однак ця різниця не є статистично значущою. Більш значущими є відмінності у формах прояву агресії: для хлопчиків характерними є прямі форми агресії (фізична, відкрита вербальна), тоді як для дівчаток - опосередковані (ігнорування, поширення пліток, маніпуляції). Такі відмінності відповідають загальним тенденціям статевої диференціації агресивної поведінки, описаним у науковій літературі, і свідчать про необхідність врахування гендерного фактора при розробці стратегій профілактики та корекції агресивної поведінки.

У дослідженні окрема увага приділялася впливу сімейного середовища на формування агресивних реакцій. Було виявлено, що у 20% сімей часто виникають конфлікти на очах у дитини, у 30% сімей такі конфлікти виникають іноді, у 25% - рідко, і у 25% - ніколи. Співставлення цих даних з рівнем агресивності дітей показало, що діти з сімей, де часто виникають конфлікти, демонструють вищий рівень агресивності порівняно з дітьми з менш конфліктних сімей. Це підтверджує значущість сімейного середовища у формуванні поведінкових паттернів дитини та вказує на необхідність просвітницької роботи з батьками щодо конструктивних способів вирішення конфліктів.

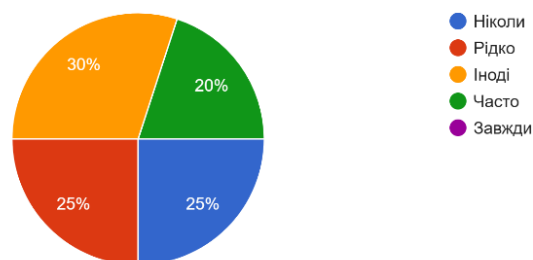

Рисунок 5 - Діаграма частоти конфліктів у родині

Дослідження впливу цифрових технологій на прояви агресивної поведінки показало, що більшість дітей має регулярний доступ до гаджетів. Згідно з результатами анкетування, 30% дітей користуються гаджетами 2-3 години на день, 25% - 1-2 години, 20% - до 1 години, 15% - понад 3 години, і лише 10% майже не використовують гаджети. При цьому було виявлено дуже слабку кореляцію між часом використання гаджетів та рівнем агресивності (кореляція +0.04), що свідчить про відсутність прямого зв'язку між цими параметрами.

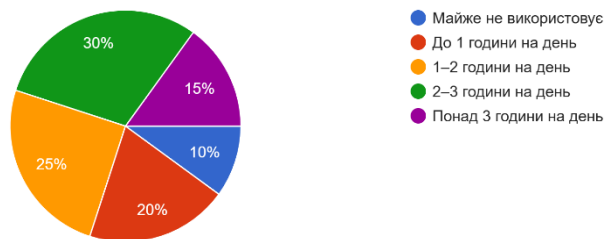

Рисунок 6 - Діаграма доступу дітей до гаджетів

Однак було виявлено помірну кореляцію між посиленням агресії після перегляду мультфільмів/відеоігор та загальним рівнем агресивності (кореляція +0.22). За даними анкетування, 20% батьків спостерігали у своїх дітей посилення агресивності після перегляду певного контенту, 40% не помічали такого зв'язку, і 40% не змогли визначитися. Ці дані свідчать про те, що не стільки час використання гаджетів, скільки характер контенту, який переглядає дитина, впливає на формування агресивних реакцій. Це вказує на необхідність батьківського контролю за якістю медіаконтенту, доступного дітям.

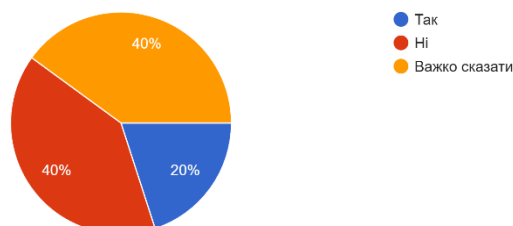

Рисунок 7 - Діаграма зв'язку між агресією та впливом медіаконтенту

Особливу увагу в дослідженні було приділено вивченню поведінки дітей у конфліктних ситуаціях. Результати анкетування показали, що 35% дітей у конфліктних ситуаціях відходять/уникають конфлікту, 35% звертаються до дорослого, 15% реагують емоційно, не стримуються, і 15% часто самотійно провокують конфлікт. Ці дані свідчать про те, що більшість дітей (70%) використовують конструктивні стратегії вирішення конфліктів, але майже третина (30%) обирають деструктивні стратегії, що вказує на необхідність розвитку у них навичок конструктивного вирішення конфліктних ситуацій.

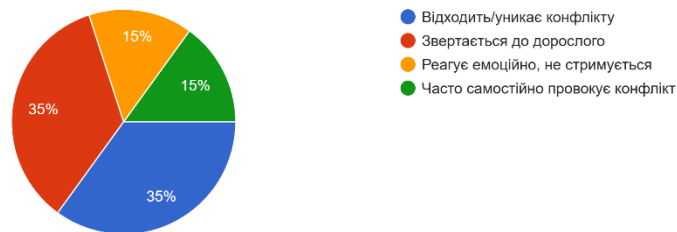

Рисунок 8 - Діаграма поведінки дітей у конфліктних ситуаціях

Важливим показником соціальної адаптації дитини є її здатність визнавати свої помилки та просити вибачення після конфлікту. За даними анкетування, 45% дітей завжди вміють просити вибачення, 30% роблять це інколи, і 25% не вміють просити вибачення. Співставлення цих даних з рівнем агресивності показало, що діти, які не вміють просити вибачення, мають вищий рівень агресивності порівняно з тими, хто вміє це робити. Ця закономірність підтверджує важливість розвитку емоційного інтелекту та соціальних навичок у профілактиці агресивної поведінки.

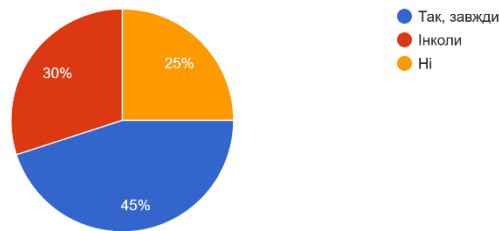

Рисунок 9 - Діаграма вміння дітей просити вибачення

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна виділити кілька типових профілів агресивної поведінки молодших школярів. Перший профіль - діти з високим рівнем агресивності, які проявляють різні форми агресії (фізичну, вербальну, опосередковану) і часто самі провокують конфлікти. Другий профіль - діти з реактивною агресією, які проявляють агресивні реакції у відповідь на фрустрацію, але не схильні до активного провокування конфліктів. Третій профіль - діти з низьким рівнем агресивності, які використовують конструктивні стратегії вирішення конфліктів і рідко проявляють агресію. Виділення таких профілів дозволяє диференційовано підходити до розробки стратегій профілактики та корекції агресивної поведінки.

Проведене дослідження має практичне значення для організації виховної роботи в початковій школі. Виявлені особливості агресивних реакцій молодших школярів та фактори, що впливають на їх формування, дозволяють визначити основні напрямки профілактичної та корекційної роботи: розвиток емоційного інтелекту та навичок саморегуляції, формування конструктивних стратегій вирішення конфліктів, робота з сімейним середовищем, регулювання впливу медіаконтенту. Конкретні рекомендації щодо цих напрямків роботи будуть представлені у наступному пункті дипломної роботи.

2.3. Профілактика та корекція агресивних реакцій: практичні рекомендації

На основі проведеного емпіричного дослідження та аналізу його результатів було розроблено комплекс практичних рекомендацій щодо профілактики та корекції агресивних реакцій у молодших школярів. Система рекомендацій враховує виявлені особливості прояву агресивної поведінки в освітньому середовищі та спрямована на різні категорії учасників виховного процесу: педагогів, батьків та самих дітей. Запропоновані підходи базуються на необхідності створення безпечного психологічного середовища для дитини, розвитку її емоційного інтелекту та навичок конструктивної взаємодії з оточуючими.

Передусім слід наголосити на важливості своєчасної діагностики агресивних тенденцій у поведінці молодшого школяра. Результати нашого дослідження виявили, що найвищий рівень агресивності спостерігається у дітей 6-7 років, що може бути пов'язано з періодом адаптації до школи. Тому доцільно проводити діагностичну роботу вже з першокласниками, використовуючи методи спостереження та анкетування батьків. Раннє виявлення проблеми дозволяє запобігти закріпленню деструктивних поведінкових патернів та формуванню стійких агресивних рис особистості, що значно ускладнюють соціальну адаптацію дитини.

Ключову роль у профілактиці та корекції агресивних реакцій відіграє сімейне середовище. Як показало наше дослідження, існує зв'язок між рівнем агресивності дитини та наявністю конфліктів у родині. Тому першим кроком має стати просвітницька робота з батьками щодо впливу їхньої поведінки на формування особистості дитини. Батькам варто рекомендувати створювати в сім'ї атмосферу прийняття та підтримки, уникати конфліктів на очах у дитини, демонструвати конструктивні моделі вирішення суперечливих ситуацій. Особливо важливо навчити батьків адекватно реагувати на прояви агресії у дитини – не пригнічувати її, але й не заохочувати, а допомагати дитині усвідомити свої почуття та знаходити соціально прийнятні способи їх вираження.

Для ефективної роботи з агресивними проявами у молодших школярів доцільно використовувати ігрові методи, які відповідають віковим особливостям дітей та дозволяють у безпечній формі вивільнити накопичену агресивну енергію. За рекомендаціями МОЗ України, батькам та педагогам можна запропонувати використовувати такі ігрові вправи як "Видихнути хмару", "Собаки", "Докричатись до Місяця", "Подушковий бій", "Пружина", "Мішок для крику", "Здути з місця", "Борці сумо", "Каляки-маляки" та "Гострі пазурі". Ці вправи спрямовані на вивільнення агресії у безпечний спосіб і можуть використовуватися як вдома, так і в школі під час перерв або спеціальних психологічних занять[26].

Особливу увагу слід приділити розвитку емоційного інтелекту молодших школярів. Наше дослідження показало, що значна частина дітей (25%) не вміє просити вибачення після конфлікту, що може свідчити про недостатню розвиненість навичок емпатії та саморегуляції. Для формування емоційного інтелекту рекомендується проводити спеціальні заняття, на яких діти навчаються розпізнавати та називати власні емоції, розуміти почуття інших людей, керувати своїми емоційними станами. Ефективними методами є обговорення емоційно насичених ситуацій, читання та аналіз художніх творів з емоційним контекстом, програвання рольових ігор, малювання власних емоцій. Такі заняття можуть проводитись як шкільним психологом, так і вчителем у межах виховної роботи.

Враховуючи виявлений у дослідженні зв'язок між впливом медіаконтенту та рівнем агресивності дітей, важливою складовою профілактичної роботи має стати формування медіаграмотності та регулювання взаємодії дитини з цифровими пристроями. Батькам рекомендується контролювати час, який дитина проводить з гаджетами, обмежувати доступ до агресивного контенту, відбирати якісні розвивальні програми та ігри, обговорювати з дитиною переглянуті мультфільми та відеоігри. Важливо пропонувати дитині альтернативні види дозвілля, які сприяють розвитку творчості, комунікативних навичок та фізичної активності. Педагогам варто проводити просвітницьку

роботу з батьками щодо впливу медіаконтенту на формування особистості дитини та надавати рекомендації щодо безпечного використання цифрових технологій.

У шкільному середовищі важливо створювати умови, які мінімізують ризик виникнення агресивних реакцій. Враховуючи, що негативне ставлення до однолітків виявилось найбільш поширеною формою агресії серед досліджуваних дітей, необхідно приділяти особливу увагу формуванню сприятливого психологічного клімату в класі. Рекомендується проводити групові заняття, спрямовані на розвиток навичок співпраці, взаєморозуміння та толерантного ставлення до відмінностей. Ефективними формами роботи є командні ігри, спільні проекти, групові обговорення, в яких діти вчаться враховувати думку інших, знаходити компроміси, надавати та приймати допомогу. Такі заняття не лише зменшують рівень агресивності, а й сприяють формуванню згуртованого колективу.

Педагогам початкової школи слід приділяти увагу розвитку навичок конструктивного вирішення конфліктів у молодших школярів. Як показало наше дослідження, 30% дітей використовують деструктивні стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях – реагують емоційно, не стримуються або самі провокують конфлікти. Для корекції такої поведінки ефективними є тренінгові заняття, на яких діти вчаться алгоритму мирного розв'язання конфліктів: зупинитися і заспокоїтися, обговорити проблему та висловити свої почуття, запропонувати варіанти вирішення, обрати взаємовигідне рішення. Важливо, щоб навички, засвоєні на тренінгах, підкріплювались у реальних ситуаціях шкільного життя під керівництвом педагога.

У роботі з дітьми, які мають високий рівень агресивності, доцільно використовувати методи арт-терапії. Малювання, ліплення, створення колажів дозволяють дитині виразити свої негативні емоції у безпечній формі, усвідомити їх та трансформувати. Особливо ефективною є техніка "каляки-маляки", згадана у рекомендаціях МОЗ, коли дитина може малювати хаотичні лінії без будь-якого плану, даючи вихід емоційній напрузі. Після завершення

малювання важливо обговорити з дитиною її відчуття, допомогти їй усвідомити зміну емоційного стану. Арт-терапевтичні заняття можуть проводитися як індивідуально, так і в групі, що додатково сприяє розвитку комунікативних навичок[26].

Для забезпечення системного підходу до профілактики та корекції агресивних реакцій необхідна координація зусиль усіх учасників освітнього процесу. Рекомендується створювати в школах спеціальні програми, які включають діагностичний, просвітницький та корекційний компоненти. Важливими складовими таких програм мають бути регулярний моніторинг психологічного клімату в класах, проведення тематичних батьківських зборів та індивідуальних консультацій, організація тренінгів для педагогів щодо методів профілактики та корекції агресивної поведінки, проведення систематичних корекційно-розвивальних занять з дітьми. Така комплексна робота дозволяє створити єдиний виховний простір, у якому всі дорослі діють узгоджено, керуючись спільними принципами та підходами.

Окрему увагу слід приділити фізичній активності як способу профілактики та корекції агресивних реакцій. Регулярні фізичні навантаження допомагають вивільнити накопичену емоційну напругу, знизити рівень стресу та покращити емоційний стан дитини. За результатами нашого дослідження, значна частина агресивних проявів пов'язана з недостатньою саморегуляцією та труднощами контролю імпульсів. Фізичні вправи, особливо ті, що потребують концентрації та координації рухів, сприяють розвитку навичок самоконтролю. Батькам рекомендується заохочувати дитину до занять спортом, прогулянок на свіжому повітрі, рухливих ігор. Педагогам важливо включати в навчальний процес рухливі перерви, які дозволяють дітям знизити психоемоційне напруження.

Враховуючи важливість навичок саморегуляції для контролю агресивних імпульсів, доцільно навчати дітей методам самозаспокоєння. Для молодших школярів ефективними є такі техніки як глибоке дихання, рахунок до десяти перед реакцією, тілесно-орієнтовані вправи на напруження та розслаблення

м'язів. Наприклад, вправа "Видихнути хмару" з рекомендацій МОЗ поєднує дихальну гімнастику з елементами гри, що робить її привабливою для дітей молодшого шкільного віку. Важливо, щоб дитина засвоїла ці техніки під керівництвом дорослого і потім могла самостійно застосовувати їх у ситуаціях емоційного напруження[26].

У контексті профілактики та корекції агресивних реакцій важливо враховувати вікові особливості дітей. Як показало наше дослідження, рівень агресивності має U-подібну вікову динаміку з максимумами у 6-7 та 9-10 років. Це вказує на необхідність особливої уваги до дітей у ці критичні періоди. Для першокласників (6-7 років) рекомендується приділяти увагу розвитку навичок адаптації до шкільного середовища, формуванню позитивної самооцінки, вмінню взаємодіяти з однолітками. Для дітей 9-10 років актуальними є питання підготовки до передпідліткового віку, формування навичок саморегуляції та конструктивного вираження негативних емоцій, розвиток рефлексії та критичного мислення.

При роботі з агресивною поведінкою молодших школярів важливо використовувати ресурси громади та доступні інформаційні матеріали. Наприклад, у рекомендаціях МОЗ України згадується брошура ЮНІСЕФ "Ментальне здоров'я дітей під час війни: поради батькам та опікунам" та Всеукраїнська програма ментального здоров'я "Ти як?". Такі ресурси можуть стати корисними джерелами інформації для батьків та педагогів, які працюють з дітьми в умовах підвищеного стресу. Також доцільно залучати до роботи з агресивною поведінкою дітей психологів, соціальних педагогів, фахівців з інклюзивної освіти, що дозволить забезпечити комплексний підхід до вирішення проблеми[26].

Підсумовуючи, зазначимо, що профілактика та корекція агресивних реакцій у молодших школярів – це комплексний та тривалий процес, який вимагає узгоджених зусиль педагогів, батьків та психологів. Запропоновані рекомендації базуються на результатах проведеного емпіричного дослідження та спрямовані на створення умов для гармонійного розвитку особистості

дитини, формування у неї навичок конструктивної взаємодії з оточуючими та адекватного вираження емоцій. Важливо пам'ятати, що агресивна поведінка – це часто сигнал про незадоволені потреби дитини, її внутрішні переживання та труднощі.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження особливостей агресивних реакцій у сучасних молодших школярів можна зробити такі висновки.

На основі теоретичного аналізу визначено, що агресивні реакції у дітей молодшого шкільного віку являють собою комплекс поведінкових проявів, спрямованих на заподіяння шкоди іншим особам або предметам навколишнього середовища. Виділено основні види агресивних реакцій за різними класифікаційними критеріями: за формою прояву (фізична, вербальна, опосередкована, інструментальна, експресивна), за спрямованістю (гетероагресія, аутоагресія), за усвідомленістю (усвідомлена, імпульсивна), за причиною виникнення (реактивна, проактивна), за тривалістю (ситуативна, хронічна). Встановлено, що для молодших школярів характерні різні форми агресивних реакцій, які можуть проявлятися як ситуативно, так і перетворюватись на стійкі поведінкові патерни.

З'ясовано, що формування агресивної поведінки у молодших школярів обумовлюється складним комплексом взаємопов'язаних факторів різної природи. До основних чинників належать: біологічні (генетичні та нейрофізіологічні особливості, темперамент), сімейні (стиль виховання, емоційна атмосфера в родині, моделі вирішення конфліктів), соціально-економічні (матеріальне становище родини, соціальний статус), вплив мас-медіа та цифрових технологій, особливості шкільного середовища (стиль педагогічного спілкування, психологічний клімат у класі), соціокультурний контекст та індивідуально-психологічні особливості дитини.

Досліджено особливості прояву агресивної поведінки в освітньому середовищі початкової школи. Встановлено, що агресивні реакції частіше спостерігаються в ситуаціях меншої структурованості та контролю, пов'язані з адаптаційними процесами та формуванням групової динаміки у класному колективі. Виявлено зв'язок між навчальною успішністю та проявами агресії, а також гендерні відмінності у формах агресивної поведінки. З'ясовано, що з

віком характер агресивних проявів змінюється від імпульсивних, реактивних форм у першокласників до більш обдуманих, цілеспрямованих у третьокласників і четвертокласників.

Розроблено методику емпіричного дослідження агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку, яка включала анкетування батьків, спостереження за поведінкою дітей в освітньому середовищі та бесіди з учителями. Основним інструментом збору емпіричних даних стала авторська анкета "Анкета для дослідження агресивних реакцій у молодших школярів", яка охоплювала питання про різні форми агресивної поведінки, ситуативні чинники та особливості соціального середовища дитини.

За результатами емпіричного дослідження виявлено, що найбільш поширеними формами агресивної поведінки серед молодших школярів є негативне ставлення до однолітків (35% дітей проявляють часто або завжди) та звинувачення інших у своїх помилках (30% дітей). Встановлено U-подібну вікову динаміку агресивних проявів з максимумами у 6-7 та 9-10 років. Виявлено незначні гендерні відмінності у рівні агресивності (середній індекс агресії у хлопчиків ~ 26.57 , у дівчаток ~ 25.83), але суттєві відмінності у формах прояву агресії. Зафіксовано помірну кореляцію між посиленням агресії після перегляду медіаконтенту та загальним рівнем агресивності (+0.22), а також зв'язок між наявністю конфліктів у родині та рівнем агресивності дітей.

На основі результатів дослідження розроблено практичні рекомендації щодо профілактики та корекції агресивних реакцій у молодших школярів. Рекомендації спрямовані на різні категорії учасників виховного процесу (педагогів, батьків, дітей) і включають: просвітницьку роботу з батьками щодо впливу сімейного середовища на формування агресивних тенденцій, використання ігрових методів для безпечного вивільнення агресивної енергії, розвиток емоційного інтелекту молодших школярів, формування медіаграмотності та регулювання взаємодії дитини з цифровими пристроями, створення сприятливого психологічного клімату в класі, розвиток навичок

конструктивного вирішення конфліктів, використання методів арт-терапії та фізичної активності для зниження рівня агресивності.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми агресивної поведінки молодших школярів. Перспективними напрямками подальших досліджень є розширення діагностичного інструментарію, збільшення вибірки дослідження, проведення лонгітюдних досліджень динаміки агресивних проявів протягом усього періоду навчання в початковій школі, а також розробка та апробація корекційно-розвивальних програм, спрямованих на зниження рівня агресивності та формування конструктивних моделей поведінки у конфліктних ситуаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bandura, Albert. Social learning analysis of aggression. Analysis of delinquency and aggression. Routledge, 2024. 203-232.
2. Савчин, М. В. Конституційні засади превенції агресії: основні аспекти. Редакційна колегія: 96.
3. Ломакін, А. О. Вплив темпераменту на спосіб прояву агресії. Ауто-та гетероагресія. Редакційна колегія: Харків 2023. 1162 с.
4. Olweus, Dan. Bullying or peer abuse at school: Facts and intervention. Current directions in psychological science 4.6 (1995): 196-200.
5. Удовичко, І. О. Особливості проявів дитячої агресії. Рекомендовано до друку Вченою радою Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (НДУ ім. М. Гоголя) Протокол № 4 від 18.10. 2018 року (2018): 235 с.
6. Мороз, О. І., Яцюрик А. О. Психолого-педагогічні особливості корекції агресивної поведінки в середовищі молодших школярів. (2024). Серія: Педагогіка та психологія 53-58 с.
7. Скрипник Т. та ін. Нейропсихологічні особливості навчальної діяльності дітей з розладом дефіциту уваги з гіперактивністю. Редакційна колегія: Головний редактор–Бойчук Юрій Дмитрович, доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, ректор ХНПУ імені ГС Сковороди; Заступник головного редактора–Маркусь Ірина Сергіївна, кандидат: 181.
8. Чорна Л. Г., Горностай П. П., Вус В. І., Коробанова О. Л., Плетка О. Т. ; за наук. ред. Л. Г. Чорної ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. 98 с.
9. Бех, Іван Дмитрович. Дитина раннього віку в особистісних потенціях. Вісник Національної академії педагогічних наук України 3.2 (2021): 1-4.

10. Піроженко, Т. О., Хартман О. Ю. Парціальна програма з розвитку соціальних навичок ефективної взаємодії дітей від 4 до 6–7 років «Вчимося жити разом». К.: Видавництво «Алатон 32 (2016): 6-7.
11. Яценко, Т. В., Кропивка К. Особливості формування негативних особистісних проявів молодших школярів. Гуманізація–найкоротший шлях до особистості: Редактори випуску Л. П. Московець, С. І. Барда 2021 Кременчук 104 с.
12. Іващенко, Катерина Віталіївна. Педагогічні погляди СТ Шацького на виховання підростаючого покоління. Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки 132 (2008): 35-41.
13. Оржеховська, Валентина. Про безпеку дітей у всесвітній мережі Інтернет. Рідна школа 6 (2011): 43-45.
14. Котлова, Л. О. Гендерні особливості конфліктних форм поведінки у підлітковому та юнацькому віці. Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка 19 (2013): 95-99.
15. Коваль Л. та ін. Діти з особливими освітніми потребами у загальноосвітньому просторі: навчально-методичний посібник. (2020).
16. Kikinezhdі, O. M. Psychological Mechanisms of the Development of Gender Identity of Youth. Modern research of the representatives of psychological sciences 31 (1975): 60.
17. Максименко, Сергій. Психологія особистості: парадигма життєстворення. (2006). 52 с.
18. Говорун, Т. В., Кікінежді О. М., Кравець В. П. Гендерні дослідження: прикладні аспекти. (2013). ТЕРНОПІЛЬ 441 с.
19. ТАРАПАКА, Наталія. Педагогіка партнерства в умовах реалізації концепції нової української школи. Редакційна колегія (2023): 177.
20. Савченко, Олександра. Ключові компетентності–інноваційний результат шкільної освіти. Рідна школа 8-9 (2011): 4-8.
21. ЛІСОВЕЦЬ, ОЛЕГ. Соціально-педагогічні засади попередження агресивної поведінки молодших школярів. Nauki pedagogiczne 5: 24.

22. Маценко, Леся Миколаївна. Теорія і методика виховання. (2019).
23. ПОТАПЮК, Лілія. Психологічна безпека в умовах інклюзивного освітнього середовища. Ministry of education and science of ukraine yuriy fedkovych chernivtsi national university (2021).
24. Бойко-Бузиль, Юлія Юріївна, Процик Любов Сергіївна. Особливості прояву дитячого та учительського булінгу в шкільному середовищі. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки» 1 (2020): 86-94.
25. Кулешова, О. В., Міхеєва Л. В. Булінг в освітньому середовищі: аналіз, шляхи подолання. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки» 1 (2019): 154-158.
26. Вивільнення агресії у дітей: 10 рятівних ігрових вправ. Міністерство охорони здоров'я України: [Веб-сайт]. URL: <https://moz.gov.ua/uk/vivilnennja-agresii-u-ditej-10-rjativnih-igrovih-vprav> (дата звернення: 26.03.2025).